

A NACIONALIZMUSOK FUNKCIÓVÁLTÁSA
ADALÉKOK KELET-KÖZÉP-EURÓPA ELSŐ VILÁGHÁBORÚS
NEMZETI EMLÉKEZETÉNEK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

SZARKA LÁSZLÓ

A Nagy Háború centenáriumi megemlékezéseinek, szakmai rendezvényeinek, monografikus feldolgozásainak rögtön a 2014–2015. évi első szakaszában igen sok olyan új szempont, hangsúly és megközelítés merült fel, amely közelebb viheti az akadémiai-egyetemi történetírást, és remélhetően a köz- és alkalmazott történelem szféráit is ahhoz, hogy száz évvel a hatalmas pusztítások után ne a nemzeti szembenállások, az egymással szemben elkövetett hibák, bűnök határozzák meg múltértelmezéseinket és hagyományainkat.¹ A háborús felelősség kérdésének minden nagyhatalomra kiterjesztett vizsgálata például remélhetően tartósan kiiktatja a kizárólag Németországot és az Osztrák–Magyar Monarchiát központba állító értelmezéseket a nemzetközi történetírásból. A hátországnak, s azon belül a nők, családok szerepének a sokoldalú vizsgálata vagy éppen a frontkatonák hétköznapijainak, gondolkodásának, betegségeinek jobb megismerése, az európai kismemzeti nacionalizmusok és nagyhatalmi békecélok egyre részletesebb feltárása szintén tovább árnyalhatja az első világháború történeti

¹ A történeti elemzés sokféle értelme célját veszti, ha nem egyforma mérce és módszer mozgatja szerzője agyát és tollát, s ha lemond az általa igaznak vélt felismerés rögzítéséről. „Mily tragédia, ha az *igazi* írástudó tudja hibásnak vagy bűnösnek hazáját! Az erkölcsi felháborodásnak micsoda hangjai törnek ki belőle! Önkínzó haraggal fordul a bűnös anya ellen, dacolva annak vádjával, kitagadásával, száműzésével... Szereti hazáját hibáiban is, de szó sincs róla, hogy *hibáival együtt* szeretné! Minden hibáját kétszer érzi, és szó sincs róla, hogy erényeknek látná! Gondoljunk a zsidó prófétákra, gondoljunk Dantéra vagy Adyra! De még nagyobb tragédia volna, ha egynek érezné magát hazájával hibáiban is, ha magában is érezné azokat, s nem tudná gyűlölni, noha jól látná, hogy hibák, hogy bűnök!” Babits Mihály: *Az írástudók árulása*, Az előszót és a jegyzeteket írta, és a sorozatot szerkesztette Szigethy Gábor, Budapest, Neumann Kht. 2003. – Az önzéstől, részrehajlástól mentes, kritikus nemzeti önkép olyan értelmiségi életprogram, olyan tükör, amellyel Babitsék óta szembesülni kell minden útkeresztződésnél és keresztútjánál. A kötet ünnepeltje, kinek írásomat ajánlom, s aki 1989 előtti közös ügyeinkben sokszor volt támaszom és segítőm, annak idején okkal emlegette a kisebbségi sors „másképp Messiásait”. Azóta gyakran állítanak szembe minket indulatos és érzelmes viták, álláspontjaink messzire távolodtak egymástól. Életre szólóan összeköt azonban annak tudata, hogy útjaink az igaznak tartott dolgok keresése érdekében váltak el.

összképét. Azt ugyan a legjobb francia, brit, német munkák már korábban felismerték, hogy egyetlen nemzet esetében sem lehet a háborút csak dicsőséges, férfias hőstörténetként megírni, mint ahogy a háborús vereség okait sem érdemes a hazaárulásokra és összeesküvésekre egyszerűsíteni.²

Erdély és Felső-Magyarország, valamint az 1918–1920 után a szomszéd államokhoz került területek 20. századi történetét is csak akkor értelmezhetjük egyre pontosabban, ha a történeti magyar állam felbomlásának, a békekonferencián véglegesített felosztásának az előzményeit, köztük a Monarchia, s azon belül Magyarország és a szomszédság nemzet- és államépítő nacionalizmusainak háborús átváltozásait is figyelembe vesszük.³

Az eddig megjelent új magyar összefoglaló munkákban is egyszerre jelenik meg a sokszempontúság és az újraértelmezés igénye. Ez pedig jó kiindulási pont az önálló hadsereg és külpolitika nélkül működött dualizmus kori magyar állam, illetve a soknemzetiségű magyarországi társadalom háborús teljesítményének reális értékeléséhez.

Włodzimierz Borodziej, a varsói és a jénai egyetem nemzetközi hírű professzora a szarajevói merénylet századik évfordulóján a Neue Zürcher Zeitung

² Manfred Rauchensteiner a háború osztrák–magyar vonatkozásairól készített impozáns összefoglalásában például így fogalmazott: „A preventív háború gondolatával a többi állam vezető katonai tényezői és bizonyos politikusai szintén foglalkoztak, miközben a szövetségi rendszerek automatizmusait csiszolgatták. Európa-szerte megfigyelhető volt tehát azoknak az eszméknek és elképzeléseknek az összhangja, amelyek arra épültek, hogy a háború elkerülhetetlen. Ezzel együtt mindenütt jelen volt a lehetőség szerint az inkább előbbi, mint utóbbi háborús megoldás melletti kiállás. Ugyanakkor minden állam másra gondolt.” Rauchensteiner, Manfred: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie. 1914–1918*. Böhlau Verlag, Wien – Köln – Weimar, 78–89. Hamilton F. Richard – Helwig H. Horgert: *World Wars. Definition and causes*, in uő. (eds.): *The Origins of World War I*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003. 10–14., 16–25. Stéphane Audoin – Rouzeau – Becker, Anette: *1914–1918, Az újraírt háború*. Budapest, L'Harmattan, 2006. 16–18.

³ Az első világháború éveiben a kelet-közép-európai nemzetek milliós, százezres embervesztése, a régió rendszerfenntartó nagyhatalmainak – Oroszországnak, Németországnak és Ausztria–Magyarországnak – a veresége, dinasztiaik bukása, forradalmak és utóháborúk pusztításai radikálisan átformálták a nacionalizmusok jellegét, funkcióját. Ennek figyelembevétele nélkül véleményem szerint a győztes hatalmak békekonferenciájának döntéseit, Közép-Európa nemzetállami átalakítását nem lehet tárgyilagosan elemezni. A propaganda, a szabaddkőművesek aknamunkája, a tényleges nagyhatalmi meghatározottsággal reálisan számoló politikusok magatartása másodlagos. Popély Gyula: *Felvidék 1914–1920*. Budapest, Magyar Napló Kiadó. 2010. 46. A kizárólag a mások vélt és valós bűneiben megtalált végső magyarázatok miatt érdemes idézni a nagy erdélyi református püspök intelmét, a múltrol alkotott előítéletes fogalmaink permanens felülvizsgálatának szükségességéről. Makkai Sándor: *A magunk revíziója*. Kolozsvár 1931. <http://mek.oszk.hu/10900/10935/10935.htm> (Utolsó letöltés: 2015. május 2.) A magyarság számára a trianoni békeszerződéssel véget érő világháborús kataklizma körültekintő, sokágú megközelítésének jó példája Romsics Ignác: *Trianon okai*, Grotius. A Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének tudományos folyóirata. http://www.grotius.hu/doc/pub/UUYRSV/2010_122_romsics_ignac_trianon_okai.pdf (Utolsó letöltés: 2015. május 2.)

hasábjain közreadott esszéjében többféle történeti kánon létjogosultságát is megkérdőjelezi.⁴ Az első világháborúnak a 20. századi közép-európai történetét meghatározó szerepét és a világháború következményeit vizsgálva arra mutat rá, hogy a mélyen rögzült értékelések mögött főleg a nagy hatalmi nézőpontok húzódnak meg. A lengyel történész szerint mára jórészt kifulladásra látszanak azok a globális elméleti és elemzési keretek, amelyek a minden korábbinál nagyobb pusztítást okozó világháborút – Georg F. Kennan amerikai diplomata és történésznek a bismarcki európai rend hanyatlásáról írott munkája alapján, mint a modern nyugati világ „őskatasztrófáját” értékelték.⁵

Borodziej szerint a 21. század elejéről visszanezve nem tűnik túlságosan termékenynek az az elméleti megközelítés sem, amely a világ nagyhatalmainak – 1914-től 1945-ig tartó, a kommunizmus és a fasizmus küzdelme révén szinte egybefüggő „harmincéves háborújaként” értékeli a múlt század három évtizedét. (Mint ahogy némiképp parttalannak és egyfajta hamis heroizmust sugalmazónak tűnik az a megközelítés is, amely az európai nemzetek és az egymásnak feszülő globális ideológiák „kollektív öngyilkossági kísérleteként” próbálta egységes, a nemzeti perspektívákat meghaladó szempontrendszer alapján értékelni a világháborút.)

Borodziej ugyanis úgy látja, hogy az első világháborúra vonatkozóan nemcsak a győztes és vesztes nemzetek kollektív emlékezete különbözik, de más, alapvetően pozitív képet rögzítettek a nagyhatalmi és a kismemzeti történetírások. Utóbbiak közül kivált azok, amelyek számára nemzetállamuk létrejötte a világháborúval és a versailles-i békerendszerrel kapcsolódik egybe.⁶

Maguk a két világháború vesztes és győztes nemzeti társadalmi, és a nemzeti társadalmak egyes rétegei, csoportjai szintén megosztottak a háborúk

⁴ Borodziej, Włodzimierz: Geteilte und gemeinsame Erinnerung. *Neue Zürcher Zeitung*, 193. évfolyam, 2014. június 28. <http://www.nzz.ch/aktuell/startseite/geteilte-und-gemeinsame-erinnerung-1.18330789> (Utolsó letöltés: 2015. május 2.)

⁵ Kennan, George F.: *The Decline and Fall of Bismarck's European Order: Franco-Russian Relations 1875–1890*. Princeton, Princeton University Press, 1979. 3.

⁶ Borodziej szerint a Kenan „őskatasztrófa” fogalma csak a nyugati civilizáció nagyhatalmi perspektíváját tükrözi, s egyszerűen figyelmen kívül hagyta azt a mélyreható változást, amely a kelet-közép-európai nemzetállamok kialakulásához vezetett. „Másként fogalmazva »a nyugati civilizáció« Európában ezek szerint azt jelentené, hogy csak a németeknek, olaszoknak vagy a magyaroknak lenne szabad nemzetállamokkal rendelkezniük, velük szemben a lengyelek, írek, csehek és sokan mások egy civilizációs törésvonal másik oldalára kerülnének, amennyiben ugyanerre jogot formálnak. Nem csoda, hogy Európának abban a részében, ahova én tartozom, egyedül Budapest osztja ezt a nézetet. Máshol, Helsinkitől Varsón, Prágán, Pozsonyon és Bukaresten keresztül egészen Ljubljánáig, Zágrábig és Belgrádig ezt a mondatot (ti. Kennan őskatasztrófára vonatkozó megállapítását – Sz. L.) csak félreértésnek tekinthetik: az 1914–1918 közötti éveket valójában inkább alapvető választóvonalnak kell tekinteni, nem pedig »a 20. század őskatasztrófájának«, amely értékelést senki sem használja.” Borodziej, Włodzimierz: i. m.

értékelésében. Részben mert vagy kárvallottjai, vagy haszonélvezői voltak a konfliktusokat lezáró békeszerződéseknek, részben pedig azért, mert a világháború nyomán kialakult összetett nemzetállamok az állami ideológiák szintjén, vagy éppen a múzeumi gyűjteményekben, iskolai tankönyvekben, emlékművekben, emléknapokban és emléktörvényekben nehezen tudják a kollektív emlékezet egységes kánonját kialakítani.⁷ Mindazonáltal ez a lengyel tükör némiképp homályosnak is tűnhet, hiszen figyelmen kívül hagyja az 1917–1923 között létrejött, megnagyobbodott, újjáalakult kelet-közép- és délkelet-európai nemzetállamok belső ellentmondásait, a délszláv, csehszlovák látszatföderációkon belüli testvérnemzeti feszültségeket, a tízmilliónyi német, ötmilliónyi zsidó, hárommilliónyi magyar és sok más jelentős számú „kényszerkisebbség” nehéz helyzetét, a győztes és vesztes nemzetállamok éles szembenállását. Mindez pedig szorosan összefüggött azzal a ténnyel, hogy a sok tekintetben kezdettől fogva köztes-európai tér az 1930–1940-es években újra világháború epicentrumába került.⁸

A HÁBORÚS NACIONALIZMUSOK FUNKCIÓVÁLTÁSA

Kelet-Közép-Európa baltikumi, balkáni, Duna-völgyi alrégióinak a 19. század elején elkezdődött nemzetállami átalakulása – az oszmán-török birodalom fokozatos visszaszorulásával, a délszláv, román, csehszláv, lengyel, olasz egységtörekvésekkel párhuzamos folyamatként – a 20. század elejére új szakaszába érkezett. Így például a magyar nemzetállami törekvések a kiegyezést követő évtizedekben az Eötvös–Deák féle 1868. évi méltányos, de a nem magyar népek nemzeti mivoltának elismerését megtagadó nemzetiségi „kiegyezéstől” eljutott a Bánffy és Apponyi politikájával fémjelzett **tudatos** magyarosító politikáig, s 1918-ig eleve kizárták az általános választójog magyarországi bevezetését. Mindközben az osztrák–magyar diplomácia, s azon belül a magyar állami és a magyar nemzeti részérdekeket is képviselő közös külügyminiszterek, diplomaták **igyekeztek** jószomszédi viszonyt kialakítani az újonnan létrejött szerb, román, albán, bolgár nemzeti királyságokkal.⁹ A Monarchia határain belül pedig Bécs

⁷ Uo.

⁸ Ennek a Borodziejéjtől élesen eltérő **értékelés** definíciószerű leírását ld. Mommsen, J. Wolfgang: *Der Erste Weltkrieg. Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters*. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 2004. 208–210.

⁹ Ausztria–Magyarország külpolitikájának belső érdektagságról ld. Helmut Rumpler: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918, in Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen, VI/1. köt.* Wien, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989.

és Budapest a délszláv tartományokban igyekezett súlyt helyezni arra, hogy a nemzeti nyelv használatát, a szerb és muzulmán egyház autonómiáját, a szerb, horvát, szlovén kultúra fejlődését segítse.¹⁰ Tisza István második miniszterelnöksége idején azonban hiába próbálta visszaszorítani a nemzetiségek elleni hangulatot, az egész Európát elárasztó világháborús gyűlölethullámok közepette jórészt esélytelen vállalkozásnak számított. A kis nemzetek nacionalizmusi 1914 előtt nemcsak a délkelet-európai válságövezetben érvényesültek. Skandináviától a Baltikumon át az egész kelet-közép-európai térségben megjelentek a hasonló államjogi törekvések.¹¹

Nem véletlen, hogy a szarajevói merénylet után kialakult háborús hisztéria, a hadüzenet kapcsán megfogalmazódott háborús célok kapcsán a magyar kormány arra helyezte a hangsúlyt, hogy megpróbálja stabilizálni a dualizmus rendszerét, és megakadályozni a trialista, föderalista elképzelések felerősödését, a világháború során megszállt területek Monarchiához csatolását.¹² Ez ugyanis sem a Magyar Királyság egységes, centralizált közigazgatási rendszerével nem lett volna összeegyeztethető, sem pedig a magyar államdoktrínával. Az 1867 utáni magyar nemzetállam az egységes és központosított közigazgatási, oktatási hálózatok segítségével, illetve a gazdasági, demográfiai fejlődés kínálta lehetőségekkel egyszerre próbálta Ciszlajtániával szembeni helyzetét stabilizálni és önállóságát növelni, illetve az ország nemzetiségi peremrégióit és az ott élő nem magyar ajkú állampolgárokat, csoportokat minél jobban integrálni. A dualizmus kori magyar

86–94; Diószegi István: A külpolitika nemzeti orientálásának változatai. In: uő. *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája*, Vince Kiadó, Budapest, 2001. 22–49, 182–202.; uő. *A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája*, Kossuth Kiadó, Budapest, 1987. 134–141.

¹⁰ A dualizmus kori magyar nemzetiségi politikáról ld. Katus László: Die Magyaren, in Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, III/2. köt. Die Völker des Reiches* Wien, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980. 410–488.; Gogolák, Ludwig: Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates. uo. III/2. 1207–1303; Bjelajac, Mile: Serbien im Esrten Weltkrieg. In: Ilić Marković, Gordana (Hrsg.) *Veliki rat – Der Grosse Krieg. Der Erstste Weltkrieg im Spiegel der serbischen Literatur und Presse*. Wien, Pro Media, 2014. 47–49.; Banac, Ivo: Croat–Magyar Relations, 1904–1914. A New Jelačić or the „New Course”? *Sloven Studies*, IX. évfolyam 1987/1–2. 43–48.

¹¹ Boeckh, Katrin: Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg: Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan (Südosteuropäische Arbeiten), München, Oldenbourg, 1996. 93–116.

¹² Cornwall, Mark: *The Last Years of Austria-Hungary: a Multi-National Experiment in Early Twentieth-Century Europe*, Exeter, University of Exeter Press, 2002. 128–131.; Ferenc Ferdinánd körül kialakult csoport trialista elképzeléseiről ld. Hitschins, Keith (ed.): *The Nationality Problem in Austria-Hungary, The Reports of Alexander Vaida Voievod to Archduke Franz Ferdinands Chancellery*, Leiden, Brill, 1974. 11–17.; Diószegi István: Nemzeti törekvések és dinasztikus velleitások az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában a 19. század utolsó harmadában. *Aetas*, IX. évfolyam, 1994/ 2. 31–41.

nacionalizmus tehát a maga nemzetesítő nemzetállami politikájával Bécs felé pozícióőrzésre és mozgásszabadsága fokozatos kiterjesztésére törekedett, s ennek alárendelve, az országon belül erősen asszimilációorientált centralizációs politikát folytatott.

Az 1914 előtti magyar kormányzati nemzetiségi politika az autonóm Horvátország autonóm jogköreinek elismerése mellett a többi nem magyar nemzeti társadalom esetében az 1868. évi nemzetiségi törvényben biztosított nyelvi, oktatási, egyházi jogokra – így a szerb és román görögkeleti egyház esetében az egyházi autonómia elismerésére, támogatására – szűkítette a nemzetiségi jogegyenlőséget. Tisza István 1913–1914 telén megpróbálta egyfajta paktumpolitikával átalakítani a nemzetiségi politika eszközrendszerét.¹³

Az 1915–1916-ban is folytatódó nemzetiségi tárgyalásai azonban sem a románokkal, sem a szlovákokkal nem érték, a világháború kirobbanását követően pedig már nem is érthették el céljukat. A szerbekkel a háború kitörését követően már csak a dél-magyarországi megyék főispánjain keresztül érintkezett. Tisza számára Magyarország integritásának biztosítása 1916-tól kezdődően tisztán katonai kérdéssé vált. Ennek kulcsát pedig a német–magyar katonai együttműködésben látta. 1918 októberében amiatt szorgalmazta személyes jó barátja, Burián István külügyminiszter lemondását, mert a békeelőkészítő kezdeményezéseiben figyelmen kívül hagyta a németekkel közös katonai érdekeket.¹⁴

A balkáni szomszédság, az ottani nemzet- és államépítő nacionalizmusok konszolidálását tekinthetjük a dualista Monarchia külpolitikai vonalvezetésében mindig is jelen lévő másik fontos magyar állami és nemzeti szempontnak. Ennek érdekében a magyar kormány már Bosznia-Hercegovina annexióját követő diplomáciai és belpolitikai válság hónapjaiban is arra törekedett, hogy a boszniai polgári kormányzat megerősítésével, a pravoszláv egyházak támogatásával javítsa viszonyát Szerbiával és Romániával.¹⁵ A 20. század elején felerősödtek a cseh–szlovák egységtörekvések is. Ezek mögött részben – Tisza István megbélyegző kifejezésével szólva – a dualizmus kori „úrlovas magyar nemzetiségpolitikának”

¹³ McMeekin, Sean: *July 1914. Countdown to War*. London, Icon Books, 2013. 45–46; Ifj. Bertényi Iván: A gyűlölt Tisza István, *Kommentár*, 2011/ 5. http://kommentar.info.hu/iras/2011_5/agyulolt_tisza_istvan.

¹⁴ „Nekünk nem szabad chimerák után nyargalnunk (...) bizalmas, állandó érintkezést kell a németekkel biztosítanunk s minden erővel azon lennünk, hogy a béketárgyalásoknál és az ezeket megelőző állásfoglalásoknál a magyar nemzet létérdekei német részről is teljes megértésre és támogatásra találjanak.” Tisza István levele Burián István külügyminiszternek, 1918. október 10. *Tisza István Összes Munkái 1916. június – 1918. október között írt levelei, küldött táviratai. VI. kötet*. Budapest, 1937. 363.

¹⁵ Szabó Dániel: *A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében 1915–1918*. Értekezések a történettudományok köréből, 79. Budapest, 1976. 30–44.

a felső-magyarországi szlovák régióban kifejtett erőteljes asszimilációs politikája állt. Másrészt az erős cseh gazdasági és hitelintézeti élet szereplői, valamint a kulturális elit, a történelem és utazások iránt érdeklődő tehetősebb polgárság a 19. század végén fedezték fel ismét a szlovákokat, akiket a csehek többsége mindig is a magyarok által elnyomott, ezért kevésbé fejlett cseheknek tartott.

A „csehszláv” és délszláv egységtörekvések, együtt a nagyromán egységmozgalmakkal már a világháború előtt jelentős mértékben politikai színezetet is kaptak. Közös államépítő programjaikat azonban csak a világháború éveiben, s akkor is elsősorban a politikai emigrációkban foglalmazták meg. A háborús nacionalizmusok dinamikáját, legitimitációját azonban egyszerre erősítették fel a nemzeti „hátszágban” terjedő nagyszláv, nagyromán szolidaritás eszméi, az Osztrák–Magyar Monarchia, s azon belül a Magyar Királyság nemzetiségpolitikai bénultsága, valamint a saját geopolitikai céljaik érdekében a dunai régió nemzetiségi kérdéseit felhasználó antanthatalmak.¹⁶

A magyar miniszterelnök az 1914. évi júliusi válság heteiben a Szerbiának címzett ultimátum és hadüzenet kérdésében három fő érvet hangoztatott annak érdekében, hogy a háború azonnali kirobbanását elodázza. Magyarországnak még hosszabb időre lett volna szüksége annak érdekében, hogy az elkezdett nemzetiségi tárgyalásokat lezárja, s ezzel megakadályozza, hogy a cseh–szlovák, délszláv és nagy-román egységtörekvések erősödő külső támogatottsága zavart kelthessen. A Monarchia Szerbia elleni konkrét bizonyítékai nélkül a budapesti kormány nem tekintette célszerűnek, hogy Bécs a háború kezdeményezőjének szerepét vállalja. A bécsi közös minisztertanács is magáévá tette Tisza véleményét, amely szerint a Monarchiának, azon belül különösen Magyarországnak nem állt érdekében szerbiai területeket elfoglalni, megszállni. Tisza hangsúlyozta, hogy a Balkán-háborúk után a helyzet nem kedvezett a Monarchiának, ezért előbb Bulgária és Törökország katonai részvételét kell biztosítani. Mégpedig annak érdekében, hogy a Monarchia a balkáni kis nemzetek protektori szerepét továbbra is hitelesen eljátszhassa, és ne élezze ki az Oroszországgal meglévő viszonyt. Tisza minden bizonnyal tudott arról, hogy Németország időközben már eredményes tárgyalásokat folytatott Isztambulban és Szófiában a két balkáni állam háborús szövetségének megnyerése érdekében.¹⁷ Amikor Tisza háromheti halogatás után hozzájárult a Szerbia elleni ultimátumhoz, majd a hadüzenethez,

¹⁶ Diószegi István: Nemzeti törekvések, i. m. 38–42.

¹⁷ Tisza 1914. júliusi válságban játszott szerepéről ld. Galántai József: Tisza és a világháború. *Századok*. (98) 1964./4. 687–712.; Diószegi István: Tisza István és a világháború, in uő. *A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984. 278–287. Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht Die Kriegszieldpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. Düsseldorf, Droste, 1963. (új kiadás: 2013) 53–54. McMeekin, Sean: i. m. 115–116.

a magyar miniszterelnök tisztában volt azzal, hogy a magyar állam sorsát kötötte egybe az általa bizonyosra vett nagy háború kimenetelével.

Az eredendően lokális, bilaterális, preventív és büntető háborúban a júliusi válság idején már alig hitt valaki Bécsben. Ezért is vették komolyan Tisza aggályait, akinek első kézből származó információi voltak arról, hogy egyrészt a Monarchia hadászati terveiben nincs végiggondolt stratégia a Szerbia és Oroszország elleni kétfrontos háború esetére, másrészt pedig tisztán látta, hogy Románia nem fog a központi hatalmak oldalán beavatkozni a kirobbanó háborús konfliktusba.¹⁸

Azt is fontos hangsúlyozni, hogy az ultimátum logikáját 1914 júliusában közel három héten át ellenző és elutasító Tisza a délszláv kérdés háborús megoldását alapvetően zsákutcának tekintette. Szerinte Magyarország számára már önmagában a korlátozott szerbiai háború is több kockázatot jelentett volna, mint előnyt.

A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGI KÉRDÉS NEMZETKÖZIVÉ VÁLÁSA

Tisza István a dualista korszak egyik legnagyobb formátumú politikusa megpróbálta befolyásolni, megnyerni a magyarországi nemzetiségi pártokat és egyházakat, hogy így akadályozza a történeti magyar állam integritását veszélyeztető fejleményeket, az egyre inkább centrifugális tendenciákat magukban hordozó nemzetiségi törekvéseket. Ezek a törekvései a nemzetiségpolitikai paktum szűk keretei és a román vezetők elutasítása miatt 1915 nyarára megbuktak.¹⁹

A háborús Tisza-kormány és a Skerlecz Iván horvát bán vezette horvát kormányzat is arra törekedett, hogy biztosítsa Magyarország és Horvátország belső békéjét és biztonságát, és gátat szabjon a nemzetiségek elleni uszításnak, alaptalan hangulatkeltésnek. Az osztrák–magyar katonai hatóságok önkényes politikai akcióit a nemzetiségi politikában kezdettől fogva akadályozták, s ezzel nagyobb részben elejét tudták venni annak, hogy a katonai hatóságok úgy tekintsenek az ország nemzetiségi régióira, mint a hadszínterek egyfajta pacifikálandó háttérterületére.²⁰

¹⁸ Galántai József: i. m. 693–698.; Tisza álláspontjáról ld. még Bihari Péter: *1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek*. Pozsony, Kalligram, 2014. 129–131.

¹⁹ Szász Zoltán: Az utolsó dualista kísérlet. Tisza István román tárgyalásai, in Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély története 1830-tól napjainkig*. III. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 1678–1686. <http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/565.html#569>

²⁰ Ortner, M. Christian: Die Feldzüge gegen Serbien in den Jahren 1914 und 1915. in, Angelow, Jürgen (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan*. Berlin, Perspektiven der Forschung, 2011, 124–127.

Az első világháborúval foglalkozó magyar kutatók többsége kritikusan értékeli az első világháború kitörésekor játszott magyar szerepet.²¹ Az 1914. augusztus–decemberi első, majd az 1915. őszi második szerbiai hadjárat rossz előkészítését, Conrad főparancsnoknak és Potiorek tábornoknak, a szerbiai hadműveletek vezetőinek hibás döntéseit, valamint a szerb civil lakosság elleni büntetések brutalitását nevének nevezve a legújabb centenáriumi magyar irodalom is tárgyilagosan elemezte a szerb háborúban végtelenül kiéleződött osztrák–magyar–szerb konfliktust.²²

Ugyanakkor mind a magyar, mind pedig a nemzetközi historiográfia kiemeli a szarajevói merénylet után kiéleződött válsághelyzet azonnali háborús megoldásának alternatíváját és az azt 1914 júliusában közel három héten át ellenző Tisza érvelését. Eszerint Magyarország számára már önmagában a korlátozott szerbiai háború is több kockázatot jelentett, mint előnyt. A háborús konfliktus nemzetközi kiszélesedése pedig kezdettől fogva ellentétes volt a Monarchia, különösen pedig Magyarország érdekeivel.

A magyar kül- és belpolitikai szempontok részben konvergáltak az osztrák–magyar birodalmi politika érdekeivel, részben viszont eltértek attól. A magyar nemzetiségpolitika asszimilációs tendenciái, a boszniai-hercegovinai kérdés kezelése pedig megnehezítették, sőt Románia és Szerbia esetében megakadályozták a szomszéd államokkal való közeledési törekvések sikerét. A világháború kirobbanásának súlyos következményei voltak a magyarországi nemzetiségi politikában: a balkáni hadműveletek miatt a szerb, a horvát, majd az északkelet-magyarországi orosz betörés nyomán a ruszin és a szlovák, Románia ambivalens magatartása következtében pedig a románkérdés külpolitikai kontextusa igen nagymértékben át- és felértékelődött. A nagyromán, délszláv és cseh–szlovák egységtörekvések, hasonlóan az ausztriai olasz, lengyel unifikációs

²¹ Diószegi István: A magyar nacionalizmus és a Monarchia felbomlása, in uő: *Hazánk és Európa*, Magvető, Budapest 1970. 355–383; Pollmann Ferenc: A szerbekkel szembeni osztrák–magyar atrocitások az első világháború kezdetén. Sabác, 1914. augusztus 17. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2009/3. 715–730.; uő: A Balkán-front, in Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Kossuth Kiadó – Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2010. 42–57.; Kocsis András: Az Osztrák–Magyar Monarchia a világháború elején (1914–1915), in Németh István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918*. Budapest, L’ Harmattan, 2014. 123–137.; Fiziker Róbert: Ausztria–Magyarország az első világháborúban, uo. 138–154.; Bihari: i. m. 250–269.

²² Balla Tibor: Az Osztrák–Magyar Monarchia hadereje, in: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország az első világháborúban*, i. m. 23–41. Pollmann Ferenc: A békebontó mítosza. Ausztria–Magyarország felelőssége a világháború kirobbantásáért, in Miskolczi Ambrus (szerk.): *Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. Budapest: KSH Levéltára – ELTE Román Filológiai Tanszék, 2004. 260–267.

törekvésekhez, fokozatosan internacionalizálták az addig elsődlegesen belpolitikai problémát.²³

Az annexió válság, a rutén skizma-per, a csernovai templomszentelés szlovák konfliktusa, de különösen a Balkán-háborúk egyértelművé tették, hogy a Magyar Királyság területén élő románok, szerbek, rutének, szlovákok milyen erős szálakkal kötődnek a Monarchia másik részében, illetve a Monarchia szomszédságban levő néptársaikhoz. Ekkor alakult ki a cseh Karel Kramář vezetésével és a konzervatív szlovák, szerb, bolgár politikusok részvételével az a neoszláv mozgalom, amely a kis szláv nemzetek pragmatikus együttműködését szorgalmazta.

A magyarországi nemzetiségi mozgalmak vezetői azonban tisztában voltak azzal, hogy a szarajevói merényletet és az azzal összekapcsolódó nagyszerb törekvéseket elítélő közvéleménnyel nem tanácsos nyíltan szembefordulni. Ez a magyarázata annak, hogy 1914 nyaráról a nemzetiségi lojalitási megnyilatkozások mellett Magyarországon nemzetiségi ellenvéleményt csak a szerbek fogalmaztak meg.²⁴ A nemzetiségi konfliktusok háttérében meghúzódó, egyik legnyilvánvalóbb okot Tisza István 1914 elején a következőképpen határozta meg: „... a nemzetiségi kérdés, ez lélektani kérdés. Ennek a megoldása a lelkekben kell, hogy folyjon. Ennek a megoldása semmi egyéb, mint az, hogy a magyar állampolgári érzés a lelkekben erősebb legyen a faji kérdésnél. És ez hogyan érhető el? Ez csak azoknak az intézkedéseknek az összességével érhető el, amelyek alkalmasak arra, hogy a magyar állampolgársági érzést domináló erejűvé tegyünk a lelkekben.”²⁵ Felismerve ennek a minden kisebbségi kérdés mögött meghúzódó lojalitás-dilemmának a súlyát, komolyságát, 1913–1915 között erőteljes kísérleteket tett arra, hogy megegyezzen a magyarországi románság egyházi, politikai képviselőivel, hogy azután ennek a román paktumnak az általánosítható elemeit egy jól körülhatárolt jogi eljárás keretében a többi magyarországi nemzetiségre is kiterjessze.

Ami a szerb háborús nacionalizmus, s annak magyarországi vonatkozása- it illeti, az Osztrák–Magyar Monarchia Szerbia ellen vezetett sikertelen 1914. évi háborúiban, majd az 1915. októberi hadjárat nyomán az osztrák–magyar hadsereg és civil hatóságok által létrehozott Szerbiai Kormányzóságban négy fontos változást rögzíthetünk. A dél-magyarországi szerb kisebbségi kérdés kezelésében a budapesti kormány mindvégig igyekezett mértéktartó maradni.

²³ Diószegi István: Az Osztrák Magyar Monarchia, i. m. 152–155; Janz, Oliver: Nationalismus, Imperialismus, Sozialdarwinismus, In. uő: *Der Grosse Krieg*. Frankfurt – New York. Campus Verlag, 2013. 18–24.; Gyáni Gábor: A Nagy Háború, *Korunk*, 25. évfolyam 2014./7. 92–101.

²⁴ Diószegi István: **Az Osztrák–Magyar Monarchia, i. m. 194–196.**

²⁵ Barabási Kun József – Illás Gábor – Maruzsa Zoltán (szerk.): Gróf Tisza István képviselőházi beszédei, VI. köt. Tisza István Baráti Társaság, Budapest, 2011. 251.

A magyarországi szerb pártok, egyházi intézmények vezetői közül csak a nyíltan Szerbia-párti vezetőket vagy a háború ellen fellépő értelmiségieket internálták.²⁶

Maga Tisza nagy súly helyezett például arra, hogy a szarajevói merénylet ne adjon okot a helyi hatóságoknak arra, hogy a bosznia-hercegovinai, horvátországi és a délvidéki szerbek ellen általános gyűlölethullám vagy tömeghisztéria alakuljon ki. Hasonlóképpen a délvidéki szerb egyház részéről is megpróbálták – a rendkívül nehéz helyzetben – megőrizni a folyamatos kommunikációs csatornákat, és lehetőségeik szerint tompítani a helyi konfliktusokat.

A háborús nacionalizmus logikája azonban ezeket a dualizmus kori rutineljárásokat már szinte teljes egészében hatástalanná tette. Az 1914. őszi szerbiai hadjárat nyomán kölcsönösen elkövetett és a támadó hadsereg részéről gyakran a civileket sem kímélő kegyetlenkedések, törvénytelen ségek rövid pár hét alatt – az 1848–49-es polgárháborúk kiélezett konfliktusai során tapasztalt – ellenállást és gyűlölethullámot váltottak ki. Különösen a Šabacnál, Valjevnánál, Kolubaranánál az osztrák–magyar hadsereg és a szerb oldalon harcoló, gyakran egyenruha nélkül harcoló komitácisk által elkövetett tömeges megtorlások militarizálták a katonák és a hátország népességének nemzeti identitását.²⁷

A budapesti kormány a háború második hónapjában szembesült az osztrák–magyar katonai hatóságok felkészületlenségével az átmenetileg megszállt szerbiai területeken. Minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy Szerbia katonai legyőzését követően azonnal megjelenjen a lehetőleg magyar irányítás alatt álló polgári közigazgatás is. Tiszának ezt a törekvését, Szerbia vereségét követően, 1916 januárjában Thallóczy Lajos kormányzói megbízásával átmenetileg és csak viszonylagosan siker koronázta. Máig vita tárgyát képezi, vajon az osztrák–magyar hadsereg és közigazgatás által megszállt Szerbiai Kormányzóság területén sikerült-e mérsékelni az osztrák- és magyarelles szerb nacionalizmust. Vannak vélemények, amelyek szerint a megszállás elleni partizánmozgalmak folyamatosan ébren tartották az ellenállást. Más vélemények szerint az

²⁶ Tisza több alkalommal is tiltakozott az ellen, hogy az osztrák–magyar hadsereg tisztjei a háború kirobbanásakor a boszniai, dél-magyarországi és horvátországi szerbekkel szemben is úgy léptek fel, mint az ellenséges Szerbia állampolgáraival. „Legyen meggyőződve róla Méltóságod – írta 1914. augusztus 23-án Zmejanović verseci szerb görögkeleti püspöknek –, hogy a magam részéről mindent elkövetek, hogy a hazai szerbség zöme ilyen hazaáruló irányzatok vádjával alaptalanul ne terheltessek, de a mai viszonyok között s tekintettel a katonáink ellen elkövetett számtalan merényletre nem zárkozhatom el nagymérvű óvrendszabályok szükségességének elismerése elől.” Tisza István *Összes Munkái*, i. m. II. köt. 78–79.

²⁷ Brendel, Heiko – Debruyne, Emmanuel: Resistance and Repression in Occupied Territories behind the Western and Balkan Fronts 1914–1918. In: Dornik, Wolfram – Walleczek-Fritz, Julia – Wedrac, Stephan. (eds.): *Frontwchsel Österreich-Ungarns. „Grosser Krieg” im Vergleich*. Wien – Köln – Weimar, Böhlau Verlag, 2014. 235–238.

okkupációs rendszer képes volt úrrá lenni a megszállt Szerbia civil népességének ellenállásán.²⁸

Tisza a kudarcot vallott 1914. évi szerbiai hadjáratokkal, illetve az 1915 ősztén Szerbia katonai legyőzését és megszállását követően létrehozott osztrák–magyar katonai és polgári kormányzat **működésének megítélésében** egyaránt felettebb kritikus volt. Ennek legfőbb oka az volt, hogy miként a szarajevói válság idején, úgy a világháború éveiben mindvégig a legfontosabb magyar külön érdek az annexiómentes balkáni béke elérése volt. A szuverenitás és integritás kérdésében pedig egyfajta kölcsönös garanciális rendszer kialakítása szerepelt. Ezzel a magyar kormány szeretne volna megakadályozni a Monarchia népességén belüli szláv túlsúly további erősödését. A magyar miniszterelnök bírálta az osztrák és részben horvát vezetés alatt álló katonai közigazgatás érzéketlenségét a szerbiai katonai és polgári megszállási kormányzatban. Nagy erőket mozgósított annak érdekében, hogy Thallóczy Lajos személyében magyar polgári kormányzója legyen a szerbiai civil megszállási hatóságnak.²⁹

Tisza képes volt II. Vilmos német császárt, Bethmann-Hollweg német kancellárt, valamint a német hadvezetést is meggyőzni arról, hogy Magyarország az erdélyi és a többi nemzetiségi kérdésben csak a győztes háború után léphet fel reformtervekkel. Szerinte minden engedmény a gyengeség jelének számított volna. Ennek megfelelően a pozícióőrző magyar háborús nacionalizmus Tisza István 1917. áprilisi bukásáig nem változott.³⁰

A Monarchia „kifelé gravitáló” nemzetiségei, nemzetei számára az 1914–1915. évi orosz betörések után az olaszok háborúba lépése jelentett erős jelzést. Az 1915.

²⁸ Gumz, Jonathan E.: *Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918*. Cambridge Military Histories, Cambridge, Cambridge University Press, 2009. 112–123.

²⁹ Erre ld. például Tisza levelét Burián István külügyminiszternek, 1915. december 1-jén: „**nézetem** szerint okvetlenül szükséges most eldönteni s a hadvezetőség tudomására hozni, hogy a szerbiai közigazgatás berendezésénél a magyar kormánnyal érintkezésben és lehetőleg avval egyetértőleg kell eljárni. Kívánatos volna, ha a katonai parancsnok személyét is megbeszélnek velem (...) Különben fődolog volna Thallóczyt mielőbb oda kapni.” Tisza István összes Munkái. 4. köt. 302. http://mtdportal.extra.hu/books/tisza_istvan_osszes_4.pdf

³⁰ Jól példázza ezt Tisza Ferenc Józsefnek címzett 1915. december 3-i **memorandumának** alábbi érvelése: „Die Aufgabe einer für die innere Einigkeit und aktionsfähige Grossmachtstellung der Monarchie erspriesslichen Lösung des südslavischen Problems fällt daher in erster Reihe zur Last des ungarischen Staates. Gewiss eine schwere Belastung, welche alle für das Schicksal ihres Vaterlandes verantwortlichen Männer mit schweren Sorgen erfüllen muss, auch wenn die südslavische Bevölkerung nur durch die Einverleibung Bosniens und eines kleinen Teiles von Nordserbien einen Zuwachs erhält. Kämen noch die 1 1/2 bis 2 Millionen Serben des zurückbleibenden Serbiens und Montenegros hinzu, so würde das nicht nur die ziffermässigen Kräfteverhältnisse verschieben, sondern auch die nationalen Aspirationen und Hoffnungen der bereits einverleibten Serben derartig beleben, dass der ungarische Staat Gefahr laufen würde, sein fest zusammengefühtes, einheitliches Gepräge zu verlieren.” uo. 299.

április 26-án az antanttal megkötött londoni titkos egyezményben Róma vállalta, hogy Dél-Tirol, Trieszt, Valona és Dalmácia jelentős részének odaígérése fejében egy hónapon belül hadat üzennek a Monarchiának. A bécsi külügyminisztériumból a külföldi délszláv és csehszlovák emigrációs mozgalmakról rendszeresen érkező jelentések alapján, 1915–1916 fordulóján a magyar miniszterelnökség kezdte világosan felismerni a magyarországi nemzetiségek és nemzetiségi régiók elszakadásának veszélyét a világháború után. A nagyhatalmi diplomácia fokozatosan növekvő érdeklődése a Monarchia belső viszonyai iránt nagyon rövid időn belül megváltoztatta a magyarországi nemzetiségi kérdés eredeti bel- és külpolitikai kontextusát. Ezt az ellenzéki román, szlovák és szerb politikusok kezdetben inkább ösztönösen, mint tudatosan, később egyre célratörőbben felismerték, és politikájuk alapjává tették.³¹

A kismemzeti nacionalizmusok háborús átalakulásában azonban igen gyorsan végbement az a radikalizálódás, amely élesen xenofób, gyűlölködő és egyértelműen ellenséges alapállást adott a nemzeti érületnek. Az egyes frontokon százezres, milliós nagyságrendű emberáldozatok, a civilekkel szembeni kegyetlenkedések, a menekülthullámok és a kíméletlen megszállási gyakorlatok következtében felerősödött a szeparatizmus és a nemzeti függetlenség vágya.

A világháború kezdetének birodalmi nacionalizmusai még képesek voltak lojális katonákat faragni a monarchiák soknemzetiségű népességéből. Az elhúzódo és egyre pokolibb háborús események azonban a birodalmakkal szembe forduló kismemzeti nacionalizmusokat erősítették fel, ami a világháború utolsó két évében tömeges parancsmegtagadásokhoz, szökésekhez, átállásokhoz, a nemzeti légiók kialakulásához vezetett. A Monarchia két domináns nemzete, az osztrák és a magyar saját hazáját, Ausztria–Magyarországot védelmezve majd csak a háború utolsó hónapjaiban döbbsent rá arra, hogy a birodalom helyén neki is meg kellett volna védenie saját nemzeti területét. Mindez alapvetően meghatározta az Osztrák–Magyar Monarchia függetlenségi irányt vett nacionalizmusainak viszonyát Bécshez és Budapesthez; s megbénította az ideiglenes katonai ellenállásra még alkalmasnak látszó osztrák és magyar politikai elit cselekvőképességét. A békekonferencia meghívására várva 1919 januárjáig sem az osztrák, sem a magyar vezető politikusok közt nem akadt senki, aki az antant által támogatott

³¹ Duncaciu, Dan: *Modernity, Politics and Nationalism in South Eastern Europe. The National Doctrine in Romania Prior to the World War I*, in Mitu, Sorin (ed.): *Re-searching the Nation: The Romanian File. Studies and Selected bibliography on Romanian Nationalism*. International Book Acces, Cluj, 2008.; Hadler, Frank: *Utváření česko-slovenské spolupráce v exilu během první světové války*, in Mommsen, Hans – Kováč, Dušan – Malíř, Jiří – Marková, Michela (eds.) *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*. Maticе moravská, Brno 2000. 63–72; Kvaček, Robert: *První světová válka a česká otázka*. Praha, Triton, 2013. 65–82.

román, csehszlovák, délszláv, vagy Dél-Tirolban az olasz hadsereggel szemben nyílt háborút akart, vagy mert volna hirdetni és vállalni, hiszen annak súlyos politikai, katonai és nemzetközi jogi következményeit száz évvel később is könnyű belátni.

Irodalomjegyzék

Források

Tisza István Összes Munkái 1916. június – 1918. október között írt levelei, küldött táviratai. VI. köt. Budapest 1937.

Feldolgozások

- Audoin-Rouzeau, Stéphane – Becker, Anette: 1914–1918, Az újraírt háború. Budapest, L'Harmattan, 2006.
- Babits Mihály: *Az írástudók árulása*, Az előszót és a jegyzeteket írta, és a sorozatot szerkesztette Szigethy Gábor, Budapest, Neumann Kht. 2003.
- Balla Tibor: Az Osztrák-Magyar Monarchia hadereje, in Romsics Ignác (szerk.): Magyarország az első világháborúban, Budapest, Kossuth Kiadó – Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2010. 23–41.
- Banac, Ivo: Croat–Magyar Relations, 1904–1914. A New Jelačić or the „New Course”? *Sloven Studies*, IX. évfolyam 1987./1–2. <https://journals.lib.washington.edu/index.php/ssj/article/viewFile/3679/3091>
- Barabási Kun József – Illás Gábor – Maruzsa Zoltán (szerk.): *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei*, VI. köt. Tisza István Baráti Társaság, Budapest, 2011.
- Bertényi Iván, ifj.: A gyűlölt Tisza István, *Kommentár*, 2011/5. http://kommentar.info.hu/iras/2011_5/a_gyulolt_tisza_istvan.
- Bihari Péter: 1914. *A nagy háború száz éve. Személyes történetek.* Pozsony, Kalligram, 2014.
- Bjelajac, Mile: Serbien im Esrten Weltkrieg, in, Ilić Marković, Gordana (Hrsg.): *Veliki rat – Der Grosse Krieg. Der Ertste Weltkrieg im Spiegel der Serbischen Literatur und Presse.* Wien, Pro Media, 2014.
- Boeckh, Katrin: *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg: Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan* (Südosteuropäische Arbeiten), Oldenbourg, München. 1996. 93–116.
- Borodziej, Włodzimierz: Geteilte und gemeinsame Erinnerung. *Neue Zürcher*

- Zeitung*, 193. évfolyam, 2014. június 28. <http://www.nzz.ch/aktuell/startseite/geteilte-und-gemeinsame-erinnerung-1.18330789> (Utolsó letöltés: 2015. május 2.)
- Brendel, Heiko – DEBRUYNE, Emmanuel: Resistance and Repression in Occupied Territories behind the Western and Balkan Fronts 1914–1918. in, Dornik, Wolfram – Walleczek- Fritz, Julia – Wedrac, Stephan. (eds.): *Frontwchsel Österreich–Ungarns. „Grosser Krieg” im Vergleich*. Wien – Köln – Weimar, Böhlau Verlag, 2014. 235–238.
- Cornwall, Mark: *The Last Years of Austria–Hungary : a Multi-National Experiment in Early Twentieth-Century Europe*, Exeter, University of Exeter Press 2002.
- Diószegi István: A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája, Kossuth Kiadó, Budapest, 1987.
- Diószegi István: A külpolitika nemzeti orientálásának változatai, in uő, *Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája*, Vince Kiadó, Budapest, 2001.
- Diószegi István: *A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984.
- Diószegi István: A magyar nacionalizmus és a Monarchia felbomlása. in uő: *Hazánk és Európa*, Magvető, Budapest 1970. 355–383.
- Diószegi István: Nemzeti törekvések és dinasztikus velleitások az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikájában a 19. század utolsó harmadában. *Aetas*, IX. évfolyam, 1994./2.
- Duncaciu, Dan: Modernity, Politics and Nationalism in South Eastern Europe. The National Doctrine in Romania Prior to the World War I. in, Mitu, Sorin (ed.): *Re-searching the Nation: The Romanian File. Studies and Selected bibliography on Romanian Nationalism*. Cluj, International Book Acces, 2008.
- Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*. Düsseldorf, Droste, 1963.
- Fiziker Róbert: Ausztria-Magyarország az első világháborúban, in Németh István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918*. Budapest, L' Harmattan, 2014. 138–154.
- Gumz, Jonathan E.: Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia, 1914–1918. Cambridge Military Histories, Cambridge, Cambridge University Press, 2009. 112–123.
- Gyáni Gábor: A Nagy Háború, *Korunk*, 25. évfolyam 2014./7. 92–101.
- Hadler, Frank: Utváření česko–slovenské spolupráce v exilu během první světové války, in Mommsen, Hans – Kováč, Dušan – Malíř, Jiří – Marková, Michela (eds.): *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*. Brno, Matices moravská, 2000. 63–72.

- Hamilton F. Richard – Helwig H. Horger: *World Wars. Definition and causes*, in Uő. (eds.): *The Origins of World War I*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- Hitschins, Keith (ed.): *The Nationality Problem in Austria–Hungary, The Reports of Alexander Vaida Voievod to Archduke Franz Ferdinands Chancellery*, Leiden, Brill, 1974.
- Janz, Oliver: Nationalismus, Imperialismus, Sozialdarwinismus, In Uő: *Der Grosse Krieg*. Frankfurt – New York. Campus Verlag, 2013. 18–24.
- Katus László: Die Magyaren, in, Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, III/2. kötet, Die Völker des Reiches. Wien, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980.
- Kennan, George F.: *The Decline and Fall of Bismarck's European Order: Franco–Russian Relations 1875–1890*. Princeton, Princeton University Press, 1979.
- Kocsis András: Az Osztrák–Magyar Monarchia a világháború elején (1914–1915), in Németh István (szerk.): *Az első világháború 1914–1918*. Budapest, L' Harmattan, 2014. 123–137.
- Kvaček, Robert: První světová válka a česká otázka. Praha, Triton, 2013.
- Makkai Sándor: *A magunk revíziója*. Kolozsvár 1931. <http://mek.oszk.hu/10900/10935/10935.htm> (Utolsó letöltés: 2015. május 2.)
- Mcmeekin, Sean: *July 1914. Countdown to War*. London, Icon Books, 2013.
- Mommsen, J. Wolfgang: *Der Erste Weltkrieg. Anfang vom Ende des bürgerlichen Zeitalters*. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 2004.
- Ortner, M. Christian: Die Feldzüge gegen Serbien in den Jahren 1914 und 1915. in, Angelow, Jürgen (Hrsg.): *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan*. Berlin, Perspektiven der Forschung, 2011, 124–127.
- Pollmann Ferenc: A szerbekkel szembeni osztrák–magyar atrocitások az első világháború kezdetén. Sabác, 1914. augusztus 17. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2009./3. 715–730.
- Pollmann Ferenc: A Balkán-front, in Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Kossuth Kiadó – Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2010. 42–57.
- Pollmann Ferenc: A békebontó mítosza. Ausztria–Magyarország felelőssége a világháború kirobbantásáért, in Miskolczi Ambrus (szerk.): *Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. Budapest, KSH Levéltára – ELTE Román Filológiai Tanszék, 2004.
- Popély Gyula: *Felvidék 1914–1920*. Budapest, Magyar Napló Kiadó. 2010.
- Rauchensteiner, Manfred: *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie. 1914–1918*. Wien – Köln – Weimar, Böhlau Verlag, 2013.

- Romsics Ignác: Trianon okai, Grotius. A Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének tudományos folyóirata. http://www.grotius.hu/doc/pub/UUYRSV/2010_122_romsics_ignac_trianon_okai.pdf (Utolsó letöltés: 2015. május 2.)
- Rumpler, Helmut: Die rechtlich-organisatorischen und sozialen Rahmenbedingungen für die Aussenpolitik der Habsburgermonarchie 1848–1918, in Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen*, VI/1. kötet, Wien, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989.
- Szabó Dániel: *A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében 1915–1918*. Értekezések a történettudományok köréből 79. Budapest, 1976.
- Szász Zoltán: Az utolsó dualista kísérlet. Tisza István román tárgyalásai, in Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély története 1830-tól napjainkig*. III. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 1678–1686.